

2. Գ. ԻՆՃԻԿՑԱՆ

ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Իմպերիալիզմի դարաշրջանը իր հետ բերեց ոչ միայն համաշխարհային պատերազմներ, խաղաղությանը սպառնացող մշտական վտանգ, այլ նաև այնպիսի արյունալից, հաճախ կրկնվող կամ հարատևող երևույթներ, ինչպիսիք են ցեղասպանությունը և ապարթեյիդը, ռասիզմը և մոլի շովինիզմը ու այդ երևույթներին համապատասխանող մարդատյաց տեսակետներ, օրենքներ, քաղաքականություն, ինչպես նաև մշակված աշխարհայացք:

Անցյալի համապատասխան փաստերը ցույց են տալիս, որ հիշյալ մեծագույն ողբերգությունների, մարդկության դեմ կատարված հանցագործությունների գլխավոր պատճառները եղել և մնում են՝ եկվորների կամ զավթիչների ձգտումը տեղացի ժողովուրդների, տեղաբնակների ձեռքից խլել նրանց հայրենի հողը, կուտակած հարստությունը, դուրս վանել նրանց երկրի տնտեսության, մշակույթի, քաղաքականության մեջ գրաված դիրքերից, այդ ամենը ձեռք բերելով նույնիսկ տեղի ազգաբնակչությանը ֆիզիկապես ոչնչացնելու գնով:

Դժբախտաբար, քիչ չեն վերահիշյալ դրույթը հաստատող օրինակները:

Այդ մասին են վկայում Օսմանյան կայսրության պանթյուրեական շրջանների, գերմանական Ֆաշիզմի, ԱՄՆ-ի, Հարավաֆրիկյան Հանրապետության վերնախավերի քաղաքականությունն ու հանցագործությունները, թխմբների ցեղասպանությունը և այլն:

Ավելի լայն իմաստով ցեղասպանությունը, ինչպես ճշմարտորեն նշում է Իրավաբան Ի. Ն. Արցիբասովը, հատուկ է եղել «թաթար-մոնղոլների, թուրքական սուլթանների, չինական կայսրերի նվաճողական քաղաքականությանը»¹:

Սակայն, ակներև է, որ նախապես պլանավորված, հատուկ միջոցառումներով հասունացված ամբողջ ցեղերի, ժողովուրդների և աղ-

գոյությունների ոչնչացում՝ պատմությունը չէր արձանագրել մինչև իմ-պերիալիզմի դարաշրջանը:

Համոզիչ տոնով և պատմական մոտեցմամբ Պրոսպեր Մերիմեն դեռևս անցյալ դարում, իր «Կարլոս 9-ի գահակալության ժամանակա-գրությունը» վկայում գրում էր. «Բարդուղիմեոսյան գիշերը, նույնիսկ իր ժամանակի համար մեծ հանցագործություն էր, բայց, կրկնում եմ, զանգվածային շարժը XVI դ. բոլորովին էլ այնպիսի հանցանք չէր, ինչպիսին շարժը XIX դ.»²:

Այն իր չափերով ու հետևանքներով, ավելի սարսափելի դարձավ նույն դարի վերջին և վերածնեց ուղղակի ցեղասպանության՝ մեր դարի արշալույսին: Մարդկության դեմ այլ հանցագործությունն ունի տար-րեր ձևեր՝ ազգային-կուլտուրական, բիոլոգիական և ֆիզիկական: Վեր-ջինս ամենից արմատականն է, քանի որ նախատեսում է իսպառ ոչնչ-լացնել որևէ ցեղային, կրոնական, ազգային խումբ, միաժամանակ ձեռնարկելով ծննդաբերությունն արգելող, ինչպես նաև ազգային մշա-կույթը, լեզուն և հետագա զարգացման բոլոր հնարավորությունները խաթարող միջոցներ³:

Հիշյալ եզրահանգումը և գոյություն ունեցող փաստերը ցույց են տալիս, որ ցեղասպանության քաղաքականությունը իրականության մեջ հիմնական գծերով կրկնվում է, անկախ նրանից, թե դրա իրագործող-ները երիտթուրքերն են, գերմանական ֆաշիստները կամ այլ կարգի ռեակցիոն գործիչներ ու կազմակերպություններ: Տարբերությունը նպա-տակի կամ չափերի մեջ է միայն:

Մարդկային հասարակության, նրա առանձին խմբերի ու անհատ-ների գործունեությունը, գիտակցված վարքագիծը ուսումնասիրում է մարքսիստական սոցիալական հոգեբանությունը: Ըստ նրա հիմնական դրույթներից մեկի, երկրի տիրող շրջանների քաղաքականությունը և դրանից բխող մարդկանց գործողությունները «ամենից առաջ պայմա-նավորված են տվյալ հասարակարգի արտադրանջանակով, հասարակա-կան փոխհարաբերությունների բնույթով, հասարակական գիտակցու-թյան զարգացման աստիճանով»⁴:

Իր հերթին ամեն մի հասարակարգի սոցիալական նորմերում ար-տահայտվում են հասարակության, ավելի ճիշտ տիրող դասակարգի պատկերացումները մարդկանց գործերի վերաբերյալ, ելնելով ընդուն-ված արժեքների որոշակի համակարգից:

Գերմանական ֆաշիստները հայտարարեցին՝ «Գերմանիան՝ վեր է ամեն բանից» և փորձեցին իրենց ենթարկել աշխարհը: Այդ նպատա-

կին հասնելու համար նրանք սանձազերծեցին երկրորդ համաշխարհային պատերազմը:

Պատերազմի նախօրեին, Հիտլերը մերձավորների շրջանում բացահայտեց իր գործունեության ծրագիրը հետևյալ խոսքերով. «Մենք պետք է զարգացնենք մարդագլուխ անելու տեխնիկան: Եթե ինձ հարցնեք, ինչ եմ ես հասկանում մարդագլուխ իմաստի տակ, ես կասեմ, որ նկատի ունեմ ամբողջ ցեղային միավորներ վերացնելը: Եվ այդ այն է, ինչ ես մտադիր եմ իրականացնել: Դա, կուպիտ ասած իմ խնդիրն է: ...Ես իրավունք ունեմ վերացնել միլիոնավորների՝ ցածր ցեղերից, որոնք բացմանում են ճիճուների նման»⁵: Համախոհների կողմից կոնկրետացված այս ծրագիրը պետք է ապահովեր «արիացիների» տիրապետող վիճակը ամենուր, իսկ «ցածր ցեղերը» պետք է որպես ստրուկներ աշխատեին նրանց համար և կամ ոչնչացվեին:

Ահավոր ու մարդատյաց այս ծրագիրը առաջինը չէր իր գաղափարական ու քաղաքական ուղղվածությամբ: Դրանից դեռևս քառորդ դար առաջ, նույնպիսի թունոտ և հակամարդկային արտահայտություններով իրենց նպատակների մասին խոսեցին ժամանակակից ֆաշիստների ուսուցիչներ՝ երիտթուրքերի պարագլուխները: Օգտագործելով առաջին աշխարհամարտի տարիներին և նրա նախօրեին ստեղծված պայմանները, երիտթուրքերը որոշեցին ի կատար ածել տասնյակ տարիների ընթացքում ծրագրված ու մշակված հայերի ցեղասպանությունը:

Ընթերցող լայն շրջաններին վաղուց արդեն հայտնի է, որ 1915 թ. սկզբներին երիտթուրքական կենտրոնական կոմիտեն իր նիստերից մեկում վերջնականապես որոշել էր այդ խնդրի իրագործման ժամկետը: Չափազանց բնորոշ էր երիտթուրքական ղեկավարների դիրքորոշումը՝ հար և նման ֆաշիստական պարագլուխների վարքագծին:

Այսպես, հիմնական զեկուցողը, կոմիտեի պատասխանատու քարտուղար դոկտ. Նազըմը ասել է... «Ես թրքությունը կենդանացնելու համար ձեզի ընկեր, եղբայր եղա, ես թուրքին, միայն թուրքին ապրելը, այս հողին վրա անկախ իշխան մը ըլլալը կփափագիմ, ոչ թուրք տարերը թող շնչվեն, որ ազգության և կրոնին ալ պատկանած ըլլան, այս երկիրը ոչ թուրք տարբերեն մաքրել պետք է...»⁶:

Երիտթուրք պատասխանատուներից Բեհաէդդին Շաքիրը հայտարարեց. «Հայերը կանգնած են մեր համախալամական և համաթուրքական սրբազան իղեալներու իրականացման ճամբուն վրա ու մենք անխուսափելիորեն կբախինք անոնց հետ: Ատիկա վեր և դուրս է մեր անձնական զգացմունքներեն ու տրամադրություններեն: ...Հինն մնա-

ցած ազգերը՝ անհարազատ և վնասակար խոտերն արմատախիլ ընկ-
լով, մէր հողը մաքրելու ստիպված ենք»⁷:

Հիշյալ նիստի մեկ ուրիշ մասնակից՝ Հասան Ֆեհմին պահանջելով հայերի լրիվ բնաջնջումը, գանում էր, որ գործը հեշտացնելու համար անհրաժեշտ է երիտասարդներին ուղարկել ռազմաճակատ, որտեղ հեշ-
տությամբ կարելի կլինի նրանց ոչնչացնել, իսկ «տունը մնացող տկար
ու ծերերը, կին ու երեխաներն ալ կհրամայենք և մեր հավատացյալ-
ները կմաքրեն, ինքներնին կկողոպտեն... այս ձևը հարմար կտեսնվի»⁸:

Յեղասպանության «ասպետներին» վերահիշյալ մտքերն ու ծրագրե-
րը ցույց են տալիս ֆաշիստների ու երիտթուրքերի հոգեհարազատ
կապերը և գործելակերպի հաջորդական փոխանցումը: Այդ երևույթի
հիմքում, ինչպես իրավացիորեն նշում է անգլիական պատմաբան Քրիս-
տոֆեր Ջ. Ուոքերը իր «Հայաստան: Ապրող ժողովուրդը» աշխատության
մեջ, ընկած են երկու կողմերի քաղաքական և փոխստփայական հա-
վատամբը՝ նացիզմը և պանթուրքիզմը: Երկու գաղափարախոսութուն-
ներն էլ «պաշտպանում են բարձր ռասայի հասկացությունը և կողմ-
նակից են ոչնչացնելու բոլոր նրանց, ովքեր դրան չեն պատկանում»⁹:

Մեկ հոգևածի շրջանակներում դժվար է համատեղել կատարված
ցեղասպանությունների վերլուծությունը, դրանց պատմական արմատ-
ներն ու հետևանքները: Այդ պատճառով, և լինելով քաջածանոթ Օս-
մանյան կայսրության պատմության նոր շրջանի պրոբլեմներին, նախ-
ընտրելի ենք համարում տալ միայն հայկական ցեղապանություն հետ
կապված «ինչո՞ւ և ինչպե՞ս» հարցերի պատասխանները: Դրանց անդ-
րադառնալիս անհրաժեշտությունը ելնում է թե՛ գիտական նոր: մեկ-
նաբանում տալու և թե՛ թուրք ղեկավարների, մտավորականների; գրող-
ների, լրագրողների և այլ կեղծարարների ելույթներին ինչ-որ ձևով
հակահարված հասցնելու ցանկությունից:

Ինչպես վերևում նշվեց, մարդկանց խմբային ու անհատական
գործողությունները կապված են սոցիալական միջավայրի, դասակար-
գային փոխհարաբերությունների և հասարակական կյանքի որոշակի
պահանջների հետ: Օսմանյան կայսրությունում պատմականորեն փո-
փոխության ենթակա այս գործոնները, իրենց հիմնական գծերով պահ-
պանվեցին մինչև նրա անկումը և ունեցան վճռական ազդեցություն
հսկայական երկրի հասարակական հարաբերությունների վրա: Սո-
ցիալական պայմանների ու հիշյալ գործոնների շարքում որոշիչ դեր
խաղացին ռազմաֆեոդալական վարչակարգը և նրա գլխավոր հիմքը

հանդիսացող թուրք վերնախավի տիրապետութիւնն ու քաղաքականութիւնը, ինչպես նաև մահմեդական կրոնի անառարկելի ազդեցութիւնը սոցիալական ու քաղաքական հարաբերութիւնների վրա:

Իսկ ի՞նչ կոնկրետ գործոններ կամ պատմական պայմաններ ստեղծեցին ու ձևավորեցին հիշյալ իրավիճակը Օսմանյան կայսրութիւնում:

Ամենից առաջ՝ թուրքական վաշկատուն ցեղերի հաղթարշավներն էին դեպի Ջրեմուտք և դրանց հասարակական հետեանքները XV—XVI դարերում, երբ բազմաթիվ պետութիւնների փլատակների վրա բարձրացավ օսմանյան բռնապետութիւնը: Հաղթողի իրավունքով թուրք նվաճողները ենթարկեցին տեղական ժողովուրդներին, մտցրին իրենց օրենքները, զենքի ուժով հաստատեցին իրենց գերիշխանութիւնը:

Մինչև XVII դ. կեսերը պատերազմն էր նրանց հարստության հիմնական աղբյուրը, ինչպես նաև հպատակ ժողովուրդների ու մահմեդական աշխատավորութիւնի վրա դրված հարկերն ու տուրքերը, մշտական երևույթ դարձած բռնազրավումներն ու թալանը: Դարեր շարունակ գոյութիւն ունեցող այդ փոխհարաբերութիւնները սովորական և օրինական դարձրին հպատակ ժողովուրդների՝ ռայայի իրավազուրկ վիճակը և տիրապետողի արտոնյալ, լիիրավ լինելու հանգամանքը: Այգամենը հիմք ծառայեցին թե՛ համապատասխան քաղաքականութիւնի և թե՛ հասարակական մտայնութիւնի ձևավորմանը:

Համաձայն սոցիալական հոգեբանութիւնի մեկ այլ դրույթի, հոգեբանական դիրքավորումը ապահովում է համապատասխան վերաբերմունք դեպի տվյալ երևույթը: Իսկ այդ վերաբերմունքը «սերտորեն կապված է սովորույթի ու սովորութիւնների հետ, հաճախ ըգիտակցված՝ անհատի կողմից»¹⁰:

Երիտթուրքերի ղեկավարներից Զենաբ Շեհաբէղլինը, արտահայտելով տիրապետող կարծիքը, գտնում է, որ երկիրը գրավել էին թուրքերը, «ներանք էլ պետք է պաշտպանեին ու կառավարեին այն», ոչ մահմեդական հպատակներին թողնելով առևտուրը և տնտեսութիւն վարելը¹¹: Աշխատանքի նման «հասարակական բաժանումը»՝ մեկը հրամայում է, մյուսը կատարում, պահպանվեց կայսրութիւնի գոյութիւնի համարյա ամբողջ շրջանում և հանդիսացավ նրա պատմութիւնի սոցիալական հիմնական գործոններից մեկը:

Մյուս շափազանց կարևոր գործոնը մահմեդական կրոնն էր և նրա օրենքների, կարգ ու կանոնի, մարդկային փոխհարաբերութիւնների օրենսգիրքը հանդիսացող շարիաթը: Իսլամն ու շարիաթը մարդկային հասարակութիւնը բաժանում են երկու դասի՝ մահմեդական

հավատացյալների և անհավատների կամ գլավուրների: Իսլամը հանդես է գալիս որպես իր հետևորդների տիրապետություն: ապահովող գործոն և ինչպես Կ. Մարքսն է ասում. «անհավատներին հայտարարում է օրենքից դուրս և ստեղծում է մահմեդականների և անհավատների միջև անընդհատ թշնամության վիճակ»¹²: Մանուկ հասակից մահմեդականը դաստիարակվում է ալլահավանների հանդեպ թշնամության կամ անհաշտության ոգով: Ամբողջ կյանքում նրան հավատացնում են, որ նա բարձր է ամեն մի գլավուրից, կարող է նրան հրամայել, նրանից պահանջել, նրանը վերցնել:

«Մահմեդականը (և ինչքան բարձր է նրա իշխանությունը և դիրքը, նույնքան բարձր է նրա զգացմունքը),—դրել է անգլիացի Մ. Մակկոլը,—չի ճանաչում ռայային որպես մարդկային նույն ցեղին պատկանողի, որից ինքն է սերում: Նա դիտում է ռայայի սեփականությունը, նրա կյանքը և կանանց, որպես իր օրինական ավարը, և քրիստոնյայի կողմից ամեն մի դիմադրություն համարում է հանդգնություն, որը պետք է պատժվի հենց տեղում»¹³:

Միանգամայն իրավագուրկ հպատակը, որը շունի հնաբավորություն և իրավունք պաշտպանելու իր կյանքի ամենատարրական պայմաններն անդամ, ստիպված էր համակերպվել ու ենթարկվել: Մարքսի բնորոշմամբ, անկախ իր սոցիալական դրությունից թուրքը «պատկանում էր արտոնյալ կրոնին ու ազգությանը, միայն նա իրավունք ուներ զենք կրելու և ամենաբարձր դիրք ունեցող քրիստոնյան պարտավոր էր հանդիպելիս ճանապարհը զիջել հասարակության ցածր խավին պատկանող մահմեդականին»¹⁴: Այս իրավիճակը օրինականացվել էր և դարձել քաղաքականության և առօրյա կյանքի կարևոր կողմերից մեկը: Կրոնական պատկանելիությանը զուգահեռ ընդգծվում էին ազգային (էթնիկական) տարբերությունները կամ, ավելի ճիշտ, բացառվում էր ալլահգիների գոյությունը, նրանք համարվում էին սամանցիներ, իսկ ավելի ուշ՝ թուրքեր: Օրինակ, դարեր շարունակ քրդերը չեն ճանաչվել որպես ինքնուրույն ժողովուրդ: Այժմ նրանք անվանվում են Վեռնային թուրքեր» կամ քուրդ-թուրքեր: Նույնիսկ հայերին փորձում են ներկայացնել որպես քրիստոնյա թուրքերի:

Մյուս կողմից թուրք ժողովուրդի դարեր շարունակվող արտոնյալ տիրապետող վիճակը, նրա անառարկելի իրավունքները, հատկապես քրիստոնյա ազգությունների նկատմամբ, անդրադառնալով նրա գիտակցության մեջ, ամրապնդվելով նրանում և անցնելով մի սելնդից

մյուսին, ձևավորվել էր որպես այդ ժողովրդի հոգեբանական կերտվածք, որպես նրա ազգային բնավորություն՝

Առցիալական հոգեբանությունը ուրիշներից վեր ու գերազանց լինելու ձգտումը կամ մարմաջը համարում է բարձր ռասային պատկանելու անզուսպ զգացմունքի հոգեբանական աղբյուրը, որի ակունքը պատմական պայմաններն են, տիրապետող սոցիալական միջավայրը։ Անհրաժեշտ է նշել նաև, որ ազգային հոգեբանությունն արտահայտող երևույթները չափազանց կենսունակ ու վարակիչ են, գալիս են վաղ ժամանակների ցեղային սովորույթներից և հարատևում են ժողովրդական զանգվածների նիստ ու կացի մեջ։ Այս ամենը չափազանց բարեբեր հող են պատրաստում հետզհետե ձևավորվող էթնոցենտրիզմի համար, իսկ վերջինս, որպես մնայուն գործոն, խանգարում է ժողովուրդների մերձեցմանը, նոր սերունդների ինտերնացիոնալ դաստիարակությունը։

Քրիստոնյաների բռնի կամ ակամա իսլամացումը, ազգային մշակույթի ու լեզվի զարգացման ճանապարհին ստեղծած դժվարությունները, ազգային հալածանքներն ու կոտորածները, այնուամենայնիվ, չտվեցին տիրող վերնախավի և ընդհանրապես թուրքերի ցանկացած արդյունքները։

Այդ միտքը հաստատում են 1911 թ. հոկտեմբերին երիտթուրքական համագումարի որոշումները՝ Թուրքիան իրապես ու ամբողջապես մահմեդական երկիր և թուրքերենը միակ տիրապետող լեզու դարձնելու վերաբերյալ։ Օսմանյան պետության կառավարիչները նրա 500 տարվա գոյության վերջին ստիպված էին խոստովանել, «բոլոր թուրքական հպատակների օսմանցիացումը պիտի գործադրվի ուշ կամ կանուխ, սակայն, պարզ է թե ասիկա չի կրնար իրականացվել համոզումով, այլ պետք է զինված ուժերու դիմենք»¹⁵։ Այսուհանդերձ, հավատացած չլինելով, որ նրանց կհաջողվի լիովին հասնել իրենց նպատակներին, երիտթուրքերը սողանցք են թողնում, նշելով, որ այլազգիները «կրնան պահել իրենց կրոնը, բայց ոչ լեզուն»։ Թուրք լեզվի տարածումը գերազանց միջոց է «մահմեդականությունը հաստատելու և մյուս տարրերը ձուլելու»¹⁶։ Եվ այս քաղաքականությունը, լինելով սահմանադրական պահանջ, տարվում է ամենայն հետևողականությամբ մինչև օրս՝ Թուրքիայում բնակվող բոլոր այլազգի ժողովուրդների նկատմամբ։

Այսպիսով, պատմական ու սոցիալ-տնտեսական պայմանները, թուրք բռնատիրության քաղաքականությունը, ազգային ու կրոնական խտրականությունը հանգեցրել էին մի իրավիճակի, երբ քրիստոնյա և

ոչ-թուրք մյուս ժողովուրդները կամ նրանց ներկայացուցիչները արժե-
ղրկվել կամ դեմալվացիայի էին ենթարկվել որպես մարդիկ, նրանց
գոյությունը չէր պահպանվում ու բացակայում էր օրինականությունը
մարդկանց փոխհարաբերությունների մեջ՝ այս բոլորից դեպի ցեղա-
սպանությունը մնացել էր մի քայլ, որի իրագործելը միայն ժամա-
նակի խնդիր էր:

Ասկայն այդ երևույթների դեմ ընդվզեցին հպատակ ժողովուրդ-
ները, որոնց աղգային-ազատագրական պայքարը ընդլայնվում էր Օս-
մանյան կայսրության ճգնաժամի խորացմանը զուգընթաց: Անցյալ
դարի սկզբին այն անկախություն բերեց հերոսական հույն ժողովրդին,
Դարի վերջին քառորդին հետզհետե ազատագրվեցին բալկանյան ժո-
ղովուրդները, ակտիվացավ իրենց ազգային վերելքն ապրող հայերի
պայքարը: Զենքի ուժով հաստատված պետության կառավարիչները հաս-
կանում էին, որ երկրի միասնությունը հին ձևով պահպանել այլևս ան-
հնար է: Բարեփոխումների փորձերին զուգորդեց օսմանիզմի, ապա
պանիսլամիզմի և պանթուրքիզմի կամ թուրքական մեծապետական
շովինիզմի քաղաքականությունը: Մկսաթ 1860-ական թթ. պաշտո-
նական մարդկանց բազմաթիվ հայտարարություններ, գրագրություններ,
ուղղակի ցուցումներ՝ պահանջում էին խեղդել ինքնավարության ամեն
մի ձգտում: Երբեմնի մեծ վեզիր և արտաքին գործերի մինիստր
Ֆուադ փաշան իր քաղաքական կտակում պահանջում էր երկրի բոլոր
«ցեղերի համաձուլում»: Տասը տարի հետո, 1879 թ. մեկ այլ մեծ վե-
զիր, Քյամիլ փաշան հայտարարում էր՝ «հայ ազգը վերացնելու, ան-
հետ և անձիդ ընելու ենք: Եվ այդ ի գլուխ հանելու համար բան չի
պակսիր մեզ. ամեն գործիք պատրաստ ունինք—չերքեզները, քրդերը,
կուսակալները, դատավորները, հարկահանները, ոստիկանները, վեր-
ջապես ամենայն ինչ. կրոնական պատերազմ մը կհայտարարենք, և
դուրին պատերազմ այնպիսի ազգի մը դեմ, որ ոչ զենք ունի, ոչ զին-
վոր և ոչ պաշտպան»¹⁷:

Թուրքիայի ղեկավարները, համոզված, որ նախապատրաստական
շրջանը ավարտվել է հաջողությամբ, խոսքից անցան գործի: Գոյու-
թյուն ունեցող մի շարք միջազգային փաստաթղթեր, դեսպանների նո-
տաներ, ուսումնասիրություններ. ուղղակի նշում են, որ վիճակը հայ-
կական շրջաններում խիստ սրվել է և այն կարող է հանգեցնել «քրիս-
տոնյա ամբողջ բնակչության ոչնչացմանը»¹⁸: Լուսավորության բնագա-
վառում ղեկավարներից Մուրադ բեյը 1910 թ. ժնկում լույս ընծայած
«Թուրքիայի ուժը և թուլությունը» գրքում գրում է, որ դեռևս 1882 թ.

հրապարակվել էին հայերին հետապնդելու գաղտնի կարգադրություններ, որոնք պահանջում էին կրճատել հայկական հրատարակությունները, կազմակերպել բռնություններ, ինչքերի բռնագրավում և այլն¹⁹։

Իսկ 90-ականների սկզբին «Համիդիե» անկանոն հեծելազորի կազմակերպման հիմնական նպատակը հայկական ազատագրական շարժումը խեղդելն էր, որ և մասամբ իրականացրին թուրքական կանոնավոր բանակի զորամասերի հետ՝ Սասունի ապստամբության տարիներին։ Մի քանի տասնյակ քաղաքների և այլ բնակավայրերի ղեկավար պաշտոնյաներից ուղղակի պահանջվում էր կազմակերպել ջարդեր և գուլթի ու հարստության բռնագրավում։

Կոնկրետ, բազմաթիվ փաստերով՝ «Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում» ժողովածուի մեջ ցույց են տրված Աբդուլ Համիդի կառավարության կազմակերպած այս հանցագործության դրվագները։ «Տեղական՝ աշխարհիկ, հոգևոր և ռազմական իշխանությունները,—նշված է ֆրանսերեն լեզվով մի փաստաթղթում,—որոշ տեղերում բացարձակ ղեկավարում են ջարդերը կամ ուղղակի մասնակցում դրանց... Պալու քաղաքում մասնակցում էին՝ կայմակամը, մուֆտին, ոստիկանության կոմիսարը... զորքը և ամբոխը հրավիրում էին մասնակցելու ջարդերին, ինչպես պատերազմի պահին՝ փողեր հնչեցնելով»²⁰։ 1894—1896 թթ. զանգվածային կոտորածները մայրաքաղաքում, գավառներում և հատկապես Արևմտյան Հայաստանում 300 հազար զոհերից և հսկայական հարստությունների կորստից բացի երկրում ստեղծեցին չափազանց լարված վիճակ՝ քրիստոնյաների և մասնավորապես հայերի համար։ Այնուհետև շարունակվեցին հետապնդումները։

Որպեսզի չստեղծվեն պատրանքներ՝ 1908 թ. երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո վերոհիշյալ քաղաքականության փոփոխման վերաբերյալ, ազատության չափազանց կարճ շրջանին հաջորդեց 1909 թ. Ադանայի ջարդը։ Խիստ սրվեցին ազգային փոխհարաբերությունները։ «Երիտթուրքերը,—նշում է «Պրավդան» 1912 թ. ամռանը,—հենց առաջին քայլերից, կարծեք թե դիտմամբ, իրենցից վանում էին Օթոմանյան կայսրության ժողովուրդներին... Նրանց ձգտումը թուրքացնել սլավոններին, հայերին, հրեաներին, հույներին և ուրիշներին. ընդունել է ավելի կոպիտ ու հետևողական բնույթ, քան Աբդուլ Համիդի օրոք էր»²¹։ Ո՛չ մեշիխի անդամ Գրիգոր Զոհրապի ու այլ գործիչների, ո՛չ էլ հոգևոր առաջնորդների ու կուսակցությունների ղեկավարների դիմումներն ու բողոքները չունեցան որևէ դրական հետևանք։ Հայերին ո՛չնչացնելու

նախապատրաստական միջոցառումները կատարվում էին համարյա բացարձակ:

Այնուհանդերձ, հարց է ծագում, մի՞թե անխուսափելի էր Օսմանյան կայսրությունում հայերի ցեղասպանությունը: Տեսական առումով այդ հարցին կաբեղի է տալ բացասական պատասխան: Խնդիրը կոնկրետ վերլուծելիս մենք հանգում ենք հետևյալ եզրակացություններին: Ցեղասպանությունը երևի անխուսափելի չէր լինի. ա) եթե իրագործվեին անցյալ դարի վերջին նախատեսված ռեֆորմները և Արևմտյան Հայաստանը ձեռք բերեր ինքնուրույն կառավարվելու իրավունքներ և ունենար ոչ թուրք կառավարիչներ, բ) եթե կյանքում իրականանար երիտթուրքերի առաջադեմ թեկ ղեկավար Մեհմեդ Սարահչեդդինի ծրագիրը երկրի ապակենտրոնացման և ոչ թուրք (հատկապես քրիստոնյա) ժողովուրդների ինքնավարության մասին: գ) եթե տեղի շունենար առաջին համաշխարհային պատերազմը, երիտթուրք ղեկավարները երկիրը չբաշխին այդ սպանդի մեջ և չստեղծվեին համապատասխան պայմաններ գննոցիղը իրացնելու համար: Եվ, դ) եթե մեծ պետությունները իսկապես ցանկանային պաշտպանել քրիստոնյա ժողովուրդների շահերը և թույլ չտային մշտապես տեղի ունեցող կամայականություններն ու բռնությունները: Մինչդեռ վերոհիշյալ բոլոր խնդիրները կրում են թեմական բնույթ և նբացից ոչ մեկը չստացավ դրական լուծում: Հանրահայտ է, որ արդու-համիդների ու քյամիլ փաշաների քաղաքականության հետևանքով ռեֆորմները ձախողվեցին, և ընդհակառակը, սանձազերծվեցին հայահալած միջոցառումները, սկսած անկանոն համիդին գնդերի կազմակերպումից: Սարահչեդդինը երիտթուրքերի կողմից ճանաչվեց հայրենիքի դավաճան և ստիպվեց հեռանալ երկրից: Իսկ վերջիններս իրենց պանթուրքական զավթողական պլանները կենսագործելու նկրտումներով, իմպերիալիստական Գերմանիայի ղեկավարությամբ ընդլայնեցին պատերազմի ծավալը, մեծացնելով նրա մասնակիցների թիվը: Ե. Ֆ. Լուդշովյուրը հավաստում է, որ բազմաթիվ պետական ու զինվորական գործիչների կարծիքով, պատերազմին թյուրքիայի մասնակցության հետևանքով, համաշխարհային սպանդը երկարաձգվեց երկու տարով²²:

Վերջապես, մեծ տերությունների քաղաքականության հիմքում միշտ ընկած էին իրենց սեփական շահերը և նրանց գործողությունները պայմանավորված էին միայն այդ շահերից ելնելով: Ավելորդ չի մեջբերել Մարքսի ու Էնգելսի եզրակացությունն այն մասին, որ մեծ տերությունները տասնյակ տարիներ պահպանել են Օսմանյան կայսրու-

թյունում տիրող իրավիճակը, որպեսզի խանգարեն Ռուսաստանի հնարավոր առաջխաղացումը: Մյուս կողմից այդ իրավիճակը քրիստոնյա հպատակների համար ճնշանակում է պարզապես հավերժացնել Թուրքիայի կողմից նրանց կեղեքումը»²³:

Այդպիսով «Թուրքական կարգերը» և՛ օբյեկտիվ պատճառներով և՛ սուբյեկտիվ գործոնների ազդեցության հետևանքով ցեղասպանությունը դարձրել էին անխուսափելի: Ինչպես ասվեց, քաղաքական ու սոցիալական իրադրությունը, թուրք կառավարիչների ակտիվ միջամտությամբ գնալով սրվում էր: Նրանք մտադիր էին օգտագործել մոտալուտ պատերազմը իրենց ծրագրերը իրականացնելու համար: Ըստ էրզրումի ռուսական զլխավոր հյուպատոսի 1914 թ. հոկտեմբերի 9-ի հեռագրի, Արևմտյան Հայաստանի շրջաններում կենտրոնացված էին «300 հազար մարգ, որոնցից 100 հազարը՝ կանոնավոր զորք... Հայկական ջարդը հետաձգվել է հարուստ մահմեդականների պահանջով, որոնք նախապես ցանկանում են երաշխիք ունենալ, որ չեն պատժվի Ռուսաստանի կողմից»²⁴: Զինված ուժերի կենտրոնացմանը զուգահեռ փոթորիկի նման անցավ բռնազրավումների ու թալանի կամպանիան:

Զորքը մեծ կարիք ուներ հագուստի, մթերքի, զորանոցների, զենքի և այլն ու այս բոլորը պետք է կատարվեր հնարավորին չափ քրիստոնյա բնակչության հաշվին: Հայտարարությունները զորահավաքի՝ «սեֆերբերլիքի» մասին կայցվեցին փողոցներում 1914 թ. հուլիսի 30-ին և մոտակա ամիսներին, դեռևս մինչև տեղահանումը, կողոպտված էին խանութները, արհեստանոցները, տները, որոնց վերջնական բռնազրավումները ավարտվեցին բռնագաղթի ժամանակ, որը շուտով սկսվեց:

«Օսմանյան հպատակներ հանդիսացող բոլոր հայերին, հինգ տարեկանից վեր, դուրս տանել բնակավայրից և ոչնչացնել» այս էր երիտթուրքական Թալաթ, էնվեր, Զեմալ փաշաների կառավարության հրահանգը, որը հեռագրով հաղորդվել էր 1915 թ. փետրվարի 27-ին տեղական իշխանություններին»²⁵:

Հայերը հայտարարվել էին օրենքից դուրս և ենթակա էին բնաջնջման: Այս նպատակին հասնելու համար մոբիլիզացվել էին՝ պետության բոլոր մարմինները, կանոնավոր ու անկանոն զորքը, ոստիկանությունը և ամբոխը: Բանտից ազատվել էին մոտ 30 հազար քրեական հանցագործներ, լրացրել խուժանի շարքերը: Արյունոտ հանցագործությունները կատարվում էին անողորմաբար, կառավարական մարմինների մշտական հսկողության տակ, որոնք հետևաբար իրենց վրա էին վերցրել մեր դարի առաջին ցեղասպանության ամբողջ պատաս-

խանատվությունը: Նրիտթուրքական կոմիտեն այդ ուղղակի խոստովանեց իր 1915 թ. փետրվարի 18-ի հայտարարության մեջ. «Ջեմիաթը որոշեց ազատել հայրենիքը այդ ազգի» (հայերի) փառամտությունից, հայրենասիրական թեկադրանքներից մղված իր վրա վերցնելով պատասխանատվությունը անարգանքի համար, որը սևացնելու է օթոմանյան պատմությունը»²⁵:

Մնում էր, որ հանցագործության կիրառողները կանգ չառնեին ոչ մի արգելքի առջև: Իսկ ստեղծված պայմանները նպաստում էին դրան: Սպանելու և բռնանալու ցանկությունը, կողոպտելու ու հարստանալու հնարավորությունները ցեղասպանության ոլորտը ներքաշեցին տասնյակ հազարավոր մարդկանց: Նրանք գնացին հանցագործության համարձակ ու անվախ, քաջ գիտենալով, որ իրենց գործողությունները հավանության են արժանանում և աշատ են որևէ պատասխանատվությունից ու պատժից: Ստեղծվեց խիստ լարվածության մթնոլորտ, որի հետևանքով ծայր աստիճանի բորբոքվեցին կրքերը, հետզհետե աճեցին հարձակողական տրամադրությունը, գործելու ցանկությունը, ուշանալու մտավախությունը, ինչպես նաև անվստահությունը: Այդպիսի իրավիճակում, դրոմ է Բ. Պորշնեը, առանձին անհատների մոտ կարող է չլինել ներքին ոչ մի կապ և նրանք դառնում են ընդհանրություն միայն այն չափով, ինչ չափով ընդգծված են միատեսակ, բացասական, ոչնչացնելու զգացմունքով դեպի ինչ-որ անձնավորություններ, սահմանումներ, դեպքեր»²⁷:

Հայկական սպանդի կազմակերպիչները անշուշտ հաշվի էին առել նաև այն, որ շրջաններում, որտեղ «ազգաբնակչության կոլտուրական մակարդակը ցածր է, ծանր են մարդկանց տնտեսական պայմանները», ամբոխի ոգին հատկապես հարձակողական է ու անողորմ: Հանրահայտ է, որ նման տրամադրություններով համակված խուժանի շարքերում հետզհետե ավելի անզուսպ են դառնում անհատները, խիստ պակասում է ինքնաքննադատական վերաբերմունքը, ճնշվում է պատասխանատվության զգացմունքը՝ դեպի իր արարքները, առաջ է գալիս ուժի և անհայտ մնալու զգացմունքը կոլեկտիվ գործողությունների ամեն մի մասնակցի մոտ: Նման իրավիճակում ստեղծված հոգեբանությունը անհատին ազատում է մտածելու, որոշելու և որևէ բան մենակ ձեռնարկելու դժվարությունից: Նա չի խորհում իր ամեն մի քայլը: Նա կատարում է այն, ինչ ընկերը, հարևանը, տասնյակ ու հարյուրավոր մարդիկ, առանց հետևանքի նկատի առնելու: Որպես կատարվող դեպքերի ուղղակի հետևանք «ամբոխի գործունեության մեջ տեղի է ու-

նենում գաղափարական և սոցիալ-հոգեբանական ազդեցությունների միացում և պրակտիկ կենսագործում, կամ սերտաճում մարդկանց իրական վարքագծի մեջ: Զանգվածային հիստերիայի, ռազմական, կեղծ հայրենասիրական մոլուցքի, նացիոնալիստական ու շովինիստական տրամադրությունների հետևանքով ստեղծված իրավիճակը, անկասկած, դառնում է ֆոն, որի վրա, երբեմն ծավալվում են ամենաողորմական դեպքեր»²⁸:

Այդ ամենը, լիովին արտահայտվեցին մեր ազգային ողբերգության՝ մեծ Նդեռնի տարիներին:

Հայ ժողովրդի բարեկամ գերմանական հումանիստ Իօհաննես Լեփ-սիուսի, ականատեսի ու ցավակցուզի հայտարարության համաձայն, թուրքական իշխանությունների կարգադրությամբ, երկիրը պատերազմի մեջ մտնելուց հետո բոլոր հայ պետական ծառայողները ազատվեցին աշխատանքից: Հայ ժողովրդին գլխատեցին՝ անջատելով և հեռացնելով նրանից հասարակական, քաղաքական ու կուսակցական գործիչներին²⁹:

Ամենից առաջ, 1915 թ. ապրիլի 24-ին Կ. Պոլսում ձերբակալեցին պառլամենտի անդամներին, հայտնի հասարակական գործիչներին, լրագրողներին, գրողներին, ուսուցիչներին, հոգևորականներին և այլ հայ մտավորականների, մոտ 250 մարդ: 20 օրից հետո այդ թիվը անցավ 3000-ից:

Պատերազմի սկզբին ավելի քան 50 հազար տղամարդկանց տարան բանակ: Բոլոր ձերբակալվածներին և զենքի կոշվածներին հետդհետե ոչնչացրին: Հետո սկսվեցին բռնի արտագաղթը, թալանը, սպանությունները: Տղամարդկանց հեռացրին առաջին հերթին: Մնացած ծերերին, կանանց, երեխաների մի մասին տարան և մահմեդականացրին, չարդին մասնակցող թուրք և քուրդ մեծահարուստներ: Մյուս մասը ոչնչացվեց երկար ու տանջալից ճանապարհորդության ընթացքում: Թափվեց 1,5 միլիոն անմեղ զոհերի արյունը: Մի փոքր մասը միայն հասավ Սիրիայի անապատները, կամ դժվարությամբ գաղթեց երկրից դուրս: Ոճրագործությունը կատարվեց ըստ ծրագրված չափերի, ձևերի, օգտագործվեցին ֆաշիստական կարգերին հատուկ բոլոր միջոցները: Մեծ Նդեռնը գրկեց հայերին իրենց հայրենիքի մեծ մասից՝ Արևմտյան Հայաստանից և կենդանի մնացածներին ցրեց աշխարհով մեկ:

Սակայն, հայ ժողովուրդը ի դեմս Սովետական Հայաստանի վերածնվեց, բարգավաճեց և դարձավ հզոր Սովետական Միության անբաժանելի մասը:

Բայց ազգային ողբերգությունը խոր ու ծանր հետքեր թողեց հայ ժողովրդի պատմության ու մշակույթի վրա, նրա հոգեբանության մեջ: Եվ նա պահանջել ու պահանջում է ցեղասպանության հանցավորներին և նրանց պաշտպաններին ենթարկել խիստ պատասխանատվության, որպեսզի մարդկությունը մշտապես ազատվի, բացի պատերազմներից, իր համար լափազանց մեծ վտանգ ներկայացնող մյուս երևույթներից՝ ռասիզմից ու ցեղասպանությունից, որից դեռևս տառապում են բազմաթիվ ժողովուրդներ:

Օ. Г. ИНДЖИКЯН

СОЦИАЛЬНАЯ ПСИХОЛОГИЯ И ГЕНОЦИД

Резюме

Геноцид—как ряд преднамеренных, специально подготовленных действий по ликвидации отдельных групп людей, племен, народностей по национальным, религиозным и другим признакам, является порождением империалистической эпохи. Цель подобных преступных действий со стороны пришельцев или захватчиков—лишение местного населения исконной земли, накопленного богатства, занимаемых позиций в экономике, политике и культуре страны.

На примере геноцида армян в Османской империи, с позиций марксистской социальной психологии анализируется национальная трагедия армянского народа.

Существовавшее веками неравенство между покорителями и покоренными, исповедующими ислам и неверными («гяурами»), турками и нетурками—создало соответствующую общественную атмосферу и социальную среду, при которых граждане одного и того же государства делились на полноправных и неполноправных. А развитие капиталистических отношений и вмешательство империалистических держав еще более обострили внутреннее противоречие. Военно-феодальный режим, будучи явным противником новых буржуазных порядков, ожесточил великодержавно-шовинистическую политику в отношении христианских народов—основных носителей капиталистических отношений.

Веками продолжавшиеся турецкими властями государственная политика угнетения и репрессивные мероприятия создали умонастроения, психологию превосходства среди мусульманского населения. Используя вышеизложенные обстоятельства ту-

рецкие верхи подготовили и, начиная с 1890-х провели ряд массовых избиений армян и других групп населения, а свою антиармянскую политику завершили геноцидом в годы первой мировой войны. Признание этого факта, со всеми вытекающими мерами, требует возрожденный армянский народ.

- 1 И. Н. Арцибасов. За пределами законности, М., 1981, с. 246.
- 2 Проспер Мериме, Избр. соч. в двух томах. т I, М., 1956, с. 401.
- 3 М. Н. Андрюхин, Геноцид в политике империалистических государств, М., 1967, с. 5—6.
- 4 Основы социальной психологии и пропаганды, М., 1982, с. 32.
- 5 Нюрнбергский процесс, т. 3, М., 1966, с. 125—126.
- 6 Մեղադրանքի Ռիֆտը, Թուրքիայի Հեղափոխությունից առաջ ծախքերը, Բեյրութ, 1938, էջ 161.
- 7 նույն տեղում, էջ 162.
- 8 նույն տեղում, էջ 165.
- 9 СИ ИНИОН, Геноцид армян 1915 г. в зарубежной литературе (1975—1985), М., 1985, с. 25.
- 10 Основы социальной психологии..., с. 43.
- 11 Manrice Pernot, La question turque. Paris, 1923, p. 125.
- 12 К. Маркс и Ф. Энгельс. соч., т. 10, с. 167.
- 13 Сборник, Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895 г., изд. 2-е, М., 1896, с. 145.
- 14 К. Маркс и Ф. Энгельс, соч., т. 9, с. 6.
- 15 Հովհ. Հակարյան, Թուրքիա գերման ճանկերուն մեջը, Թիֆլիս, 1918, էջ 28.
- 16 նույն տեղում, էջ 29.
- 17 «Փորձ», 1879, № 7—8, էջ 204.
- 18 Сборник, Положение армян..., с. 97.
- 19 Mourad—Beu, La force et la faiblesse de la Turquie, Jèpène, 1910, p. 50.
- 20 Геноцид армян в Османской империи, сборник документов и материалов, под ред. М. Г. Нерсисяна, 2-е изд., Ереван, 1982, с. 146—147.
- 21 «Правда», 1912, 27 июня, № 76.
- 22 Е. Ф. Лудшувейт. Турция в годы первой мировой войны 1914—1918 гг., М., 1966, с. 309.
- 23 К. Маркс и Ф. Энгельс, соч. т. 9, с. 31.
- 24 Архив ВМФ, фонд 418, оп. 1, ед. хран. 4270, л. 93.
- 25 Р. Г. Саакян, Документы младотурецкого комитета о геноциде западных армян в 1915—1916 гг., «Հրաբեր հաս. գիտ.» 1985, № 3, с. 74.
- 26 նույն տեղում, էջ 76.
- 27 Б. Ф. Поршнев. Социальная психология и история, М., 1966, с. 91.
- 28 Основы социальной психологии..., с. 168, 177—178.
- 29 Եօօմեհն լիֆարահ, Հայաստանի շարդերը, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 23.